

The Station of Imam Mahdi in the Mediation of Divine Grace from the Perspective of Allamah Hasanazadeh Amoli



Mahmoud Maleki Rad¹
Rahim Kargar²

1. Assistant Professor, Department of Mahdism Studies, Research Center for Mahdism and Futures Studies, Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran (**Corresponding Author**).

m.malekirad@isca.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Futures Studies, Research Center for Mahdism and Future Studies, Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran.

r.karegar@isca.ac.ir

Article Info	EXTENDED ABSTRACT
Article Type: Research Article history: Received: 2025/09/08 Revised: 2026/01/07 Accepted: 2026/07/20 Online Publication: 2026/09/23 Keywords: Promised Mahdi, Divine Grace, Generative Grace, Legislative Grace, Intermediary of Grace, Allamah Hasanazadeh.	One of the most fundamental discussions in the realm of Transcendent Theosophy and theoretical mysticism is the manner in which the emanation of existence flows from the sanctified One of the Necessary Existent down to the system of possible beings and lower tiers of reality. Based on firm philosophical proofs such as the rule of the One produces only one, the principle of the nobility of the higher possible being) Imkan Ashraf(, and the graded hierarchy of existence , the direct emanation of vast multiplicities and inferior ranks of existence from the infinite, simple Divine Essence is deemed impossible. Consequently, the continuous overflow of mercy, existence, and guidance necessitates channels and existential intermediaries between the absolute Unseen and the realm of testimony.
Cite this article	Maleki Rad, M. (2026). The Station of Imam Mahdi in the Mediation of Divine Grace from the Perspective of Allamah Hasanazadeh Amoli. <i>Philosophia et Theologia: Dialogues in Criticism and Reflection</i>, 31(3), pp. 1-28. https://doi.org/10.22081/jpt.2026.72813.2277



© The Author(s) ; Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

<https://doi.org/10.22081/jpt.2026.72813.2277>

In this regard, the synthesis of intellectual demonstration and transmitted tradition in elucidating the most perfect exemplar of this intermediary constitutes a central problem for Islamic thinkers. Within the intellectual system of Allamah Hasanazadeh Amoli—one of the most prominent commentators of Sadr al-Muta'allihin's philosophy—the doctrine of Imamate, and specifically Mahdism, transcends its purely theological and historical confines to acquire an ontological status.

The core inquiry of this research is to elucidate Allamah Hasanazadeh Amoli's formulation of the nexus between the station of the **Perfect Human**, the reality of universal divine guardianship, and the existential station of Imam Mahdi within the network of the issuance and circulation of divine grace. The central question posed is: *"From the perspective of Allamah Hasanazadeh Amoli, what station and function does Imam Mahdi occupy in the order of creation regarding the mediation of both generative and legislative grace, and how are the rational-mystical foundations of this mediation explained?"*

The primary objective of this study is the discovery, systematic rereading, and conceptual formulation of the philosophical and mystical foundations of Allamah Hasanazadeh Amoli's thought concerning the existential station of the Master of the Age as the conduit of divine grace. Secondary objectives include: the philosophical explanation of the rule of *the principle of the nobility of the higher possible being* in the mediation of grace; the demonstration of the necessity of the objective presence of the Perfect Human in every era; the analysis of the connection between the Muhammadan Reality and the esoteric dimension of the Imamate and Mahdian guardianship; and ultimately, demonstrating the epistemic coherence among demonstrative reason, mystical intuition, and revelatory texts within his Mahdian systematics.

This research is qualitative in nature and employs a documentary-library methodology with a descriptive-analytical and inferential approach. The textual corpus of the research comprises all the philosophical, mystical, theological, and traditional works and writings of Allamah Hasanazadeh Amoli—specifically works such as *The Perfect Human from the Perspective of Nahj al-Balaghah*, *The Union of the Intellect and the*

Intelligible, One Thousand and One Points, and his glosses on and *Fusus al-Hikam*.. In the research process, his theoretical propositions regarding grace, the hierarchy of existence, and guardianship were first extracted, and then evaluated and formulated in comparative alignment with the foundations of Transcendent Theosophy and valid narrative texts.

The findings of the research demonstrate that in the thought of Allamah Hasanazadeh Amoli (RA), the mediation of grace by Imam Mahdi (AJ) possesses the following dimensions and components:

1. **The Ontological Necessity of the Intermediary of Grace:**

Based on the rule of *the principle of the nobility of the higher possible being* and the graded tiers of existence, the survival of the cosmic system depends on an entity linking the Necessary and the possible; the infallible Imam, as the pole of the realm of possibility, is the intermediary in the creation and preservation of everything other than God and the conduit for the descent of all existential blessings from the sacred divine presence.

2. **The Identity of the Perfect Human and the Imam of the Age (AJ):** Utilizing mystical literature, the Allamah establishes that the "Perfect Human" is the manifestation of the Greatest Name "Allah" and encompasses all divine names and attributes. From his perspective, in the present era, the sole objective, external, and living exemplar of the Perfect Human and holder of universal guardianship is the sacred presence of the Remnant of God, Al-Hujjah ibn al-Hasan al-Askari.

3. **The Inclusivity of Mediation in both Generative and Legislative Realms:** The Imam's mediation is not restricted to esoteric guidance or outer legal rulings (legislative grace); rather, generative grace—including life, sustenance, knowledge, and the administration of possible worlds—is effused to creatures through the pure heart of the Imam. The traditional expression, *يُغْنِيهِ رِزْقَ الْوَرَى وَ* «*Through his blessing all creatures are sustained, and by his existence the earth and the heavens stand firm,*» signifies an objective and generative reality in Allamah's view, rather than mere metaphor or allegory.



4. The Inseparability of Imamate and Temporal Continuity:

In the Allamah's outlook, the earth will never be devoid of a Hujjah and a mediator of grace, because the severance of grace from the channel of the Perfect Human is equivalent to the annihilation and collapse of the realm of possibility; therefore, the apparent occultation of the Imam never means his absence from the inner core of existence or the suspension of his generative mediation.

The innovation of this study lies in its ability to transform a traditional and narrative conception of Imamate, with the aid of Allamah Hasanazadeh Amoli's philosophical-mystical corpus, into a comprehensive "ontological proof" wherein Mahdism is recognized as the necessary condition for the coherence and permanence of the cosmos.



جایگاه امام مهدی علیه السلام در وساطت فیض از منظر علامه حسن زاده آملی علیه السلام

محمود ملکی راد^۱  رحیم کارگر^۲ 

۱. استادیار، گروه مهدویت پژوهی، پژوهشکده مهدویت و آینده پژوهی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول).

m.malekirad@isca.ac.ir

۲. استادیار، گروه آینده پژوهی، پژوهشکده مهدویت و آینده پژوهی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

r.karegar@isca.ac.ir



نقد و نظر

جایگاه امام مهدی علیه السلام در وساطت فیض از منظر علامه حسن زاده آملی علیه السلام

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۱۰/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۲۹

تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها:

مهدی موعود،

فیض الهی،

فیض تکوینی،

فیض تشریعی،

واسطه فیض،

علامه حسن زاده آملی.

از منظر فلاسفه، فیض الهی از مجرای واسطه فیض به جهان هستی عرضه می‌شود. درباره ضرورت وساطت فیض، تشکیک وجود و ربط وجودی بین درجات عالی وجود و درجات دانی وجود، از مسائل اساسی در این بحث است. از منظر فلاسفه، وسایط و مجاری مختلفی در این کار دخالت دارند. امام و حجت الهی، یکی از این وسایط و مجاری فیض الهی است. علامه حسن زاده آملی علیه السلام با این نگاه به امامت و مهدویت، در آثار مختلف خویش درصدد بوده است تا نشان دهد که امام و حجت الهی که در عصر ما در وجود حضرت مهدی علیه السلام تبلور دارد، یکی از شئون مهمشان، وساطت در فیض الهی است. در این پژوهش، با رویکردی کیفی و روش توصیفی-تحلیلی، نقش وساطت فیض مهدی موعود در اندیشه علامه حسن زاده آملی علیه السلام بررسی شده است. مقاله به این پرسش اصلی که در اندیشه علامه حسن زاده آملی علیه السلام، امام مهدی علیه السلام در مقام وساطت فیض الهی از چه جایگاهی برخوردار است، پاسخ داده است. تبیین موضوعاتی چون ضرورت وجود واسطه فیض، ضرورت وجود حجت الهی در سیمای نبی و امام به‌نحو عام و در زمان حاضر مهدی موعود علیه السلام، از یافته‌ها و نوآوری‌های این مقاله است.

استناد: ملکی راد، محمود. (۱۴۰۵). جایگاه امام مهدی علیه السلام در وساطت فیض از منظر علامه حسن زاده آملی علیه السلام.

نقد و نظر، ۳۱(۳)، صص ۱-۲۸.

<https://doi.org/10.22081/jpt.2026.72813.2277>



ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
© ۱۴۰۵ «نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند»

مقدمه

تبیین وساطت فیض بین خداوند و مخلوقات او، یکی از اهداف مهم نظریه فیض و از ارکان آن است. ضرورت وجود واسطه فیض از دیدگاه ملاصدرا و پیروان مکتب ایشان، به مسئله تشکیک وجود و ربط و جودی بین درجات عالی وجود و درجات دانی وجود بازمی‌گردد؛ یعنی در نزول فیض به مراتب نازل وجود (قوابل مادی)، فقط استعداد و امکان آن‌ها برای کسب فیض کافی نیست، بلکه وجود واسطه‌ها در این بین ضروری است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۲۶۶). واسطه فیض، ارتباط خداوند با موجودات را برقرار می‌سازد و بدون آن، ارتباط واحد من جمیع الجهات با موجودات مرکب، عقلاً محال خواهد بود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۸۴). در واقع، نقش وسایط فیض این است که موجودات را برای دریافت فیض مهیا و آماده می‌سازند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۱۴۳) و فیض حق را در زمان و مکان خاصی و براساس قابلیت قابل، به او اعطا می‌کنند. از منظر فلاسفه، ضرورت ایده طرح بحث واسطه فیض، به چگونگی ارتباط واحد با کثیر، و صدور کثرت از وحدت (قاعده الواحد) بازمی‌گردد. براساس این رویکرد، از واجب تعالی جز معلول واحدی صادر نمی‌شود و بقیه متکثرات از مجرای وسایط فیض، فیض وجود را دریافت خواهند کرد. با این نگاه، نبی و امام به‌عنوان انسان کامل، خلیفه و حجت الهی در زمین است و نقش وساطت در فیض الهی را بر عهده دارد. از این جهت، در روایات گفته شده زمین همواره به وجود حجت الهی نیازمند است و لحظه‌ای بدون آن نمی‌تواند دوام بیاورد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، صص ۱۷۸-۱۷۹) و اگر دو نفر در زمین باقی مانده باشند، یکی از آن دو، امام و حجت الهی خواهد بود و آخرین فردی که از دنیا می‌رود، امام خواهد بود (کلینی ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۸۰). وساطت در فیض توسط حجت الهی دارای مظاهر و تجلیات مختلفی است که هدایت باطنی انسان‌ها، یکی از آثار وساطت فیض امام علیه السلام و حجت الهی در زمین است.

از این رو عالمان و اندیشمندان شیعه همواره از این منظر به جایگاه امام، به‌خصوص امام زمان علیه السلام توجه داشته و براساس نیاز، معارفی را در اختیار جامعه قرار داده‌اند. علامه حسن‌زاده آملی رحمه الله با درک عمیق از جایگاه امامت به‌نحو عام و امام مهدی علیه السلام

به طور خاص، در آثار مختلف خود، لزوم حضور و استمرار وجود ایشان را تبیین کرده است. در این مقاله، دیدگاه ایشان درباره جایگاه امام مهدی علیه السلام در وساطت فیض الهی با رویکرد کیفی و روش توصیفی - تحلیلی بررسی می شود.

لازم به یادآوری است که از نظر پیشینه شناسی در خصوص این عنوان و با این رویکرد، تاکنون در آثار علامه حسن زاده آملی رحمته الله کار پژوهشی انجام نشده است.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. امام مهدی علیه السلام

لقب «مهدی» به این معنی است که او مورد هدایت خدا قرار گرفته است. این لقب نخستین بار توسط حضرت رسول صلی الله علیه و آله در مورد امام مهدی علیه السلام به کار رفته است. از منظر امامیه امام مهدی علیه السلام امام دوازدهم است که در آخرالزمان ظهور می کند و با ظهورش، مؤمنان و شایستگان در زمین به خلافت می رسند و در پرتو آن، زمین از عدل و داد لبریز می شود و سعادت، امنیت و رفاه فراگیر خواهد شد.

۱-۲. فیض

«فیض» در لغت به معنای ریزش و اعطا کردن و باران آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۲۱۰). گفته می شود آب فیض شد؛ یعنی آنقدر زیاد شد که از محل خود جاری شد. این لفظ را مجازاً به جریان امور معنوی اطلاق کرده اند. مثلاً می گویند: خیر فیض شد؛ یعنی پراکنده و منتشر گردید (سجادی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۵۰۸). در اصطلاح «عبارت از القاء امری است در قلب به طریق الهام بدون تحمل زحمت کسب و اکتساب و به معنی فعل فاعلی که فعلش دائم بوده و برای غرض و عوض نباشد؛ نیز آمده است که به وجهی مرادف با وجود است» (سجادی، ۱۳۷۹، ص ۳۸۱). در فلسفه، «فیض» به فعل فاعلی اطلاق می شود که همیشه و بدون عوض و غرض در جریان است؛ زیرا دوام صدور فعل از او، تابع دوام وجود است. این فاعل مبدأ فیاض و واجب الوجود است که همه چیز را به نحو ضروری و معقول افاضه می کند. مقصود از فیض این است که تمام موجوداتی که جهان از ترکیب آنها به وجود





آمده، از یک مبدأ افاضه شده است. فیض مترادف صدور است. اگر بگویند چیزی از چیز دیگری افاضه شده است، مقصود این است که به تدریج از آن صادر شده است (صلیب، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۵۰۸). از این جهت، حق را مبدأ فیاض گویند؛ زیرا «فیض اش علی الدوام به موجودات افاضه می شود و به آن ها می رسد. در میان فلاسفه اسلامی شاید بتوان گفت فارابی نخستین کسی است که نظریه فیض را مدون، و به سازگاری نظریه فیض با شریعت اسلام حکم کرد» (رحیمیان، ۱۳۸۱، ص ۷۵). پس از فارابی، «ابن سینا نیز در آثار خود، به مسئله فیض الهی توجه داشته است» (رحیمیان، ۱۳۸۱، ص ۱۰۰). آموزه فیض از دیدگاه ملاصدرا مبتنی بر ینش اصالت وجود و تشکیک در وجود است؛ یعنی موجودی که فیض را دریافت می کند (معلول) به منزله درجه ای کمتر از همان سنخ وجود علت است و در حقیقت، ربط وجودی و فقر معلول، ملاک نیاز او به علت است و این ملاک همیشگی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۳۷۶). در نتیجه، جود و فیض الهی به صورت دائم و مستمر بر جهان هستی افاضه می شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۲۵۷) و این جود و فیض شامل همه موجودات جهان هستی می شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۱۸۶).

موجودات همان گونه که در اصل وجودشان به این فیض نیازمند هستند، در بقا و دوام وجود نیز به آن محتاج اند. البته فیض الهی به هر موجودی بر حسب ظرفیت و استعداد خاص آن موجود، سریان و جریان دارد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۲۳۱). علامه حسن زاده رحمته الله علیه در تبیین این سخن، به این بیت استناد می کند:

به قدر روزنه افتد شعاع در خانه اگرچه شعشه شمس را نهایت نیست
ایشان در شرح این مضمون می افزایند که هر مقدار روزنه باشد شعاع در آن می افتد، گرچه شمس بی نهایت شعاع داشته باشد. پس چنین نیست که به یکی چیزی بدهد و دیگری را محروم کند، حرمان در نظام هستی راه ندارد» (حسن زاده آملی، ۱۳۸۷، «الف»، ج ۳، ص ۲۲۶).

بنابراین با توجه به معنای لغوی فیض (اعطا کردن)، منظور از فیض در این مقاله، شامل تمام نعمات الهی و جود و کرم خداوند به عالم هستی، اعم از فیض تکوینی و تشریعی است.

۱-۳. واسطه فیض

«واسطه» در لغت به معنی چیزی است که وسیله دستیابی به چیز دیگری را فراهم آورد و توسط آن می توان به چیزی دیگر نزدیک شد (صلیبا، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۶۵۶). «واسطه (وسیط) در فارسی به معنی میانجی است و میانجی کسی یا چیزی است که بین امور دیگر وساطت کند تا موجب نزدیک شدن دو چیز به یکدیگر گردد» (صلیبا، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۶۶۶). تبیین وساطت بین خداوند و مخلوقات او و نحوه برآمدن کثرت از وحدت، یکی از اهداف مهم نظریه فیض است. ضرورت تحقق واسطه فیض از دید صدرالمآلهین به مسئله تشکیک وجود و ربط وجودی بین درجات عالی وجود و درجات دانی وجود بازمی گردد؛ یعنی در نزول فیض به مراتب نازل، وجود استعداد و امکان آن ها برای کسب فیض به تهایی کافی نیست، بلکه وجود واسطه ها در این بین ضروری است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۲۶۶)؛ چون استناد افعال کثیر به خداوند واحد مطلق از آن حیث که واحد است بدون وساطت جهات و وسایط مکرره، محال است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۸۴).

در واقع، نقش وسایط فیض مستعدساختن و آماده کردن اشیا و موجودات برای دریافت فیض و قبول فیض الهی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۱۴۳)؛ یعنی واسطه فیض، فیض الهی را در زمان و مکان خاصی به موجود می رساند. از آنجا که فیض الهی دائمی است، وجود واسطه فیض نیز دائمی و همیشگی است. با توجه به اینکه همه جهان هستی مشمول فیض الهی است، واسطه فیض نیز برای تمام جهان هستی است و اختصاص به موجود خاصی نخواهد داشت. در کلمات فلاسفه برای واسطه فیض مصادیق مختلفی گفته شده است. علامه حسن زاده آملی رحمته الله در مکتوبات و سخنان خویش، به برخی از این مصادیق اشاره کرده است. در یکی از سخنان خویش، قرآن را به عنوان واسطه فیض معرفی نموده است. «امام و هادی و واسطه فیض مردم، قرآن و تبیان همه است» (حسن زاده آملی، ۱۳۸۷ «الف»، ج ۳، ص ۵۰۰).

و در سخن دیگری، رسول اکرم صلی الله علیه و آله و امام علیه السلام را از مصادیق واسطه فیض الهی برشمرده است و آنان را حجت الهی در زمین معرفی کرده است. «پیغمبر و امام را که سفیر حق تعالی و واسطه فیض اند به همین مناسبت حجت گویند که مطلقاً قول و فعل آنان حجت است»





(حسن زاده آملی، ۱۳۸۵ «ب»، ص ۵۹۸). در سخن دیگری تأکید می کند که «امام، واسطه فیض الهی و خلیفه الله و خلیفه رسول الله می باشد آن است که جانش وعای حقایق قرآنی و دارای عصمت است» (حسن زاده آملی، ۱۳۸۷ «الف»، ج ۱، ص ۷۵). ایشان از این جهت وجود امام (علیه السلام) را از مظاهر عنایت الهی بر جهان هستی برشمرده است. در این خصوص می گوید:

همان طور که عنایت الهی موجب شده تا این عالم و موجوداتش را خلق نماید؛ همچنین عنایتش موجب شده تا با وجود انسان ربانی معصوم و تأیید شده با روح القدس آن را استمرار بخشد که به واسطه وجود او حجت های الهی بر مردم تمام می شود و طریق الی الله و هدایت مردم توسط او صورت می گیرد. در واقع او واسطه بین خداوند و مردم است و فیض الهی بر خلق توسط وی محقق می شود. از این جهت در روایات تصریح شده که اگر تنها دو نفر در زمین باقی مانده باشند؛ یکی از آن دو امام خواهد بود. و برای اینکه زمین از حجت الهی خالی نماند امام آخرین فردی است که از دنیا خواهد رفت (حسن زاده آملی، ۱۳۶۵ «الف»، ص ۳۲۷).

۴-۱. فیض وجودی امام مهدی (علیه السلام)

از منظر علامه حسن زاده آملی (علیه السلام)، با توجه به دوام فیض الهی و استمرار آن در جهان هستی از یک سو، و لزوم واسطه فیض و عمومیت آن بر طبق نصوص دینی و تطبیق آنها بر امام معصوم از سوی دیگر، حضرت مهدی (علیه السلام) را می توان یکی از مصادیق واسطه فیض الهی برشمرد. حال، باید دید که از دیدگاه ایشان مظاهر فیض آن حضرت به جهان چگونه بوده و در این خصوص به چه نکاتی اشاره کرده است؟ در تبیین این مطلب و پاسخ به پرسش یادشده، لازم است به ابعاد فیض و به تبع آن، ابعاد فیض امام مهدی (علیه السلام) به جهان توجه شود.

۵-۱. ابعاد فیض

- به لحاظ تکوین؛
- به لحاظ تشریع.

از این رو فیض را نیز می‌توان در دو دسته فیض تکوینی و فیض تشریعی بررسی کرد.

۱-۵-۱. فیض تکوینی

تکوین یعنی آفرینش و تجلی صفت ربوبی که از مصادیق فیض الهی است. فیض تکوینی ناظر به عالم خلقت است و همه جهان هستی را در بر می‌گیرد و شامل تمام موجودات جهان می‌شود؛ این فیض هر لحظه همراه موجودات است و هرگز از آنان جدا نمی‌شود. شاهد بر آن، سخن خداوند در قرآن کریم است: «كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ؛ او هر روز در شأن و کاری است» (الرحمن، ۲۹).

فیض الهی دارای مصادیق مختلفی است که با اراده خداوند و به وسیله وسایط، علل و اسباب در جهان هستی جاری و ساری می‌شود. این علل و اسباب بر دو قسم‌اند:

الف) علل و اسباب مادی

خداوند در قرآن کریم به عوامل مادی، همچون باد و باران که باعث زنده شدن زمین و گیاهان می‌شوند، به عنوان عوامل تکوینی اشاره کرده است و می‌فرماید: «وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فُسْقَنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَأَخْيِنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا؛ خداست که بادهای را می‌فرستد تا ابرها را برانگیزاند و آن ابر را به شهر و دیار مرده می‌برد و با بارانش زمین را پس از مرگ زنده می‌کند» (فاطر، ۹).

در آیه دیگر با تأکید بر این مطلب می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقْلَتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَيِّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ؛ او خدایی است که بادهای را به بشارت باران رحمت خویش در پیش فرستد تا چون باد، ابرهای سنگین (باران‌زا) را بردارند، ما آن‌ها را به دیاری که مرده است، برانیم و بدان سبب باران فرو فرستیم و هرگونه ثمر و حاصل از آن برآوریم» (اعراف، ۵۷).

در آیه دیگر، خداوند باد را به عنوان بشارت‌دهنده رحمت خود بیان می‌کند و می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيحَ مُبَشِّرَاتٍ وَلِيَذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَلِتَجْرِيَ الْفُلُوكُ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ؛ از آیات خداوند این است که بادهای را به عنوان بشارت گرانی





می‌فرستد تا شما را به چیزی از رحمت خود بهره‌مند گرداند ... تا از فضل و کرمش (انواع نعمت‌ها) تحصیل کنید» (روم، ۴۶).

ب) علل و اسباب غیرمادی (معنوی)

دسته‌ای دیگر از مصادیق وسایط فیض تکوینی الهی، علل و اسباب غیرمادی (معنوی) مانند ملائکه و عقل و ... هستند. در تعیین مصداق یا مصادیق واسطه فیض بین حکما و عرفا و اهل منقول اختلاف نظر وجود دارد.

بیشترین تکیه حکما بر عقل اول است که آن را واسطه فیض معرفی می‌کنند؛ اگرچه از صدر المتألهین سخنانی مبنی بر وساطت ملائکه، نبی ﷺ و ائمه علیهم السلام نیز نقل شده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۴۸۹)، حتی گاه عقل را بر ملک تطبیق داده و عقل فعال را همان ملائکه معرفی کرده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۳۶۶).

صدر المتألهین در مورد وساطت ملائکه می‌گوید: «هم وسایط امره فی خلقه؛ ملائکه وسایط امر خداوند در میان مخلوقات اویند» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۵، ص ۲۴۸). در کلام دیگری، عقول را همان ملائکه دانسته که نقش واسطه فیض الهی را ایفا می‌کنند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۳۶۶). در سخن دیگری، ملک را واسطه رساندن وحی و هدایت الهی معرفی می‌کند و می‌گوید: «ملک واسطه بین خداوند و نبی ﷺ است» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۴۸۹).

در مقابل، عرفا «انسان کامل» را واسطه فیض معرفی کرده‌اند. آنان بر این باورند که «اسما الهی به علت ظهور و تجلی‌شان در متکثرات، نمی‌شود بدون واسطه‌ای از وسایط، با حق مرتبط باشند و فیض را از او اخذ کنند، سپس ظهور اسما و صفات نیز از حقیقت غیبی حق احتیاج به واسطه و خلفیه‌ای دارد و به واسطه همین، رابطه بین اسما و صفات و حقیقت غیبیه، باب برکات منفتح می‌شود. و از طرف دیگر انسان مظهر تام جمیع اسما و صفات حق است. پس انسان مظهر اسم الله در جمیع حقایق و اسما است و از این جهت عالم منسوب به اوست و او واسطه فیض الهی در مقام تعیین به موجودات است» (آشتیانی، ۱۳۷۰، صص ۴۶۴-۴۶۷).

عرفا مصداق اتم انسان کامل را حقیقت محمدیه صلی الله علیه و آله دانسته و او را واسطه در فیض الهی معرفی کرده‌اند. «حقیقت محمدیه صلی الله علیه و آله منشأ تجلی اسما و صفات و تحقق خارجی حقایق در موطن خارج است و در حقیقت اول ظهور حقیقت محمدیه صلی الله علیه و آله در صورت عقل اول است. پس کمالات موجودات را عقل اول بنحو اعلی و اتم واجد است و این عقل اول چون ظهوری از ظهورات و حسنه‌ای از حسنات خاتم‌انبیاء است؛ لذا حضرت فرموده: «اول ما خلق الله نوری». بنابراین هیچ موجودی از حیطه و سلطه وجودی انسان کامل ختمی محمدی صلی الله علیه و آله خارج نمی‌باشند» (آشتیانی، ۱۳۷۰، صص ۶۵۰-۶۵۱).

در هر دو دیدگاه حکما و عرفا، وساطت انبیا و اولیای الهی در فیض الهی پذیرفته شده است. منتهی از دیدگاه حکما و فلاسفه اسلامی، وجود مقدس پیامبر صلی الله علیه و آله از مراتب اعلای ممکن اشرف است و در نتیجه، نقش وساطت فیض را بر عهده دارد. صدرالمতألهین این سخن را از احادیث و روایات نیز الهام گرفته و بر آن تأکید کرده است؛ چنان‌که از حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده است: «أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي؛ اولین چیزی که خداوند آفرید، نور من است» (ابن‌ابی‌جمهور، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۹۹). به ضمیمه روایات و نصوصی که بیانگر جایگاه اوصیای رسول اکرم صلی الله علیه و آله هستند - نظیر این روایت از رسول خدا صلی الله علیه و آله که فرمودند: «خُلِقْتُ أَنَا وَ عَلِيٌّ مِنْ نُورٍ وَاحِدٍ؛ من و علی از یک نوریم» (صدوق، ۱۳۷۶، ص ۲۳۶) - می‌توان نتیجه گرفت که اوصیای آن حضرت نیز همانند رسول خدا صلی الله علیه و آله مصداق اتم و اکمل ممکن اشرف‌اند؛ و همان‌گونه که ممکن اشرف نقش وساطت در فیض را به عهده دارد، می‌توان گفت نبی و وصی نیز واسطه فیض الهی‌اند.

عرفا نیز مصداق بین و روشن «انسان کامل» را حقیقت محمدیه صلی الله علیه و آله معرفی کرده‌اند (آشتیانی، ۱۳۷۰، صص ۶۴۶-۶۴۹). بنابراین وقتی انسان کامل واسطه فیض الهی در مقام تعیین به موجودات باشد، و از سوی دیگر مصداق اتم انسان کامل حضرت ختمی مرتبت باشد، نتیجه گرفته می‌شود که حضرت ختمی مرتبت واسطه فیض الهی به همه موجودات است. این حکم همچنین در ساحت وجودی ائمه علیهم‌السلام نیز ساری و جاری است؛ زیرا آن ذوات مقدس، براساس روایات فراوان، از سنخ ختمی مرتبت هستند. با این وصف می‌توان بین نظر حکما و عرفا با نظر اهل منقول جمع کرد و توافق





ایجاد نمود؛ چون برطبق روایات و نصوص دینی نیز وساطت نبی ﷺ و ائمه علیهم السلام امری مسلم تلقی شده است.

علامه مجلسی در این زمینه می نویسد: «و قد ثبت فی الاخبار المستفیضة انهم الوسایل بین الخلق و بین الحق فی افاضة جميع الرحمت و العلوم و الکلمات علی جمیع الخلق؛ براساس روایات و احادیث مستفیض به اثبات رسیده که انبیا و اولیا بین خلق و خداوند در رساندن رحمت های الهی به همه جهان هستی واسطه هستند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۵).

وی در زمینه وساطت فیض پیامبر ﷺ و ائمه علیهم السلام می نویسد:

بیشتر آنچه را که حکما برای عقول اثبات کرده اند، در اخبار متواتره به وجه دیگری برای رسول اکرم ﷺ ثابت گردیده است. آنان برای عقل قدیم بودن را اثبات کرده اند و در اخبار متواتره برای ارواح معصومین نیز تقدم در آفرینش بر همه مخلوقات یا بر سایر روحانیان ثابت است و نیز برای عقول توسط، در ایجاد یا شرط در تأثیر را قایل اند و در اخبار ثابت شده که معصومین علت غایی همه مخلوقات اند و اگر آنان نبودند خداوند افلاک و سایر چیزها را نمی آفرید. آنها عقول را واسطه افاضه علوم و معارف بر نفوس و ارواح دانسته اند و در اخبار ثابت شده که جمیع علوم و معارف و حقایق به توسط معصومین بر سایر آفریدگان حتی فرشتگان و پیامبران افاضه می شود (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۹۷).

حاصل آنکه در اخبار مستفیضه ثابت گشته که معصومین میان خلق و حق واسطه در افاضه جمیع رحمت ها و علوم و کمالات بر همه خلق اند. بنابراین می توان گفت منظور از «عقل»، نور نبی اکرام ﷺ بوده که از آن نور، انوار ائمه علیهم السلام منشعب شده است. در نتیجه می توان بین روایاتی که می گویند: «اول ما خلق الله العقل» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۹۷) و روایتی که می گوید: «اول ما خلق الله نوری» (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵، ج ۴، ص ۹۹) و روایتی که می گوید: «اول ما خلق الله النور» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۳۰۹) جمع نمود (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۹۶). وی در شرح حدیث دیگر می گوید: رسول گرامی اسلام ﷺ و ائمه معصومین، وسایط بین خداوند و مخلوقات اند. «هم وسایط بین و بین خلقه» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶، ص ۲۹۲).

روایات و نصوصی که بر لزوم واسطه فیض دلالت دارند را می توان بر چند دسته تقسیم کرد:

اول: دسته ای از روایات از پیامبر ﷺ و ائمه علیهم السلام به عنوان «وسيله» یاد کرده اند. پیامبر ﷺ در این خصوص فرموده اند: «نحن الوسيلة الى الله؛ ما وسيله به سوى خداوندیم» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۵، ص ۲۳). آن حضرت در مورد جایگاه اهل بیت علیهم السلام فرموده اند: «الذين هم الوسایل الى الله؛ اهل بیت وسایل به سوى خداوند» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۷، ص ۱۰۱). در روایت دیگر درباره اهل بیت نقل شده است: «انهم الوسایل بين الخلق و بين الله» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۳، ص ۹۹).

با توجه به فراوانی این دسته از روایات، علامه مجلسی می گوید: «روایات در این زمینه مستفیض بوده و به حد استفاضه رسیده است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۰۳) «که انبیا و اولیای الهی واسطه بین خداوند و مردم هستند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۴، ص ۲۵۱).

دوم: دسته ای دیگر از روایات از معصومین به عنوان «سبب» یاد کرده اند. «سبب» عبارت است از وسیله ای که توسط آن می توان به انجام کاری توفیق یافت و یا به جایی رسید. بنابراین می توان گفت در معنای «سبب» «وسيله بودن» و «واسطه بودن» نهفته است و به کاربردن واژه «سبب» در مورد معصومین نیز به همین معنی است. در روایت از رسول اکرم ﷺ نقل شده است که به حضرت امیر علی علیه السلام فرمود: «يا علي انت السبب فيما بين الله و بين خلقه بعدی؛ ای علی تو بعد از من سبب بین خداوند و خلق و مخلوقات او هستی» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۲، ص ۱۴۸).

همچنین در روایت امام باقر علیه السلام به جابر نیز این واژه آمده است. ایشان می فرماید: «و نحن سبب خلق الخلق و سبب تسبيحهم و عبادتهم من الملائكة و الادميين؛ ما سبب آفرینش و موجب تسبیح و عبادات ملائکه و انسان ها بودیم» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۵، ص ۲۰).

همچنین در زیارت امام مهدی علیه السلام می خوانیم: «السلام عليك ايها السبب المتصل بين الارض و السماء» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۹، ص ۸۵).

از مجموع این دسته از روایات برمی آید که معصومین علیهم السلام نقش مهمی در وساطت





فیض الهی دارند، به خصوص این روایات که بیانگر وساطت معصومین در فیض، معرفت و عبودیت و هدایت‌اند.

سوم: دسته‌ای دیگر از روایات به نقش و جایگاه «حجت الهی» در زمین توجه دارند و اهمیت وجود آنان را بر مردم یادآوری می‌کنند. این قبیل از روایات، معصومین را به عنوان مصادیق «حجت الهی» معرفی کرده‌اند.

واژه «حجت» در احادیث و روایات بسیاری آمده است. در کتاب‌های حدیثی شیعه، به این مبحث توجه ویژه‌ای شده است. کلینی در الکافی و نعمانی در الغیبة و صدوق در علل الشرایع و مجلسی در بحار الأنوار بابتی را با عنوان «باب الاضطرار الى الحجة و ان الارض لا تخلو من حجة» اختصاص داده‌اند و روایات فراوانی در این زمینه نقل کرده‌اند.

امام زین العابدین (علیه السلام) در ارتباط با جایگاه و منزلت «امام و حجت الهی» می‌فرمایند: «ما پیشوایان مسلمین و حجت‌های خداوند بر اهل عالم هستیم. ما موجب امان و آسایش مردم در روی زمین هستیم. خداوند به واسطه ما آسمان را سر پا نگه داشته که بر زمین نیافتد. ... اگر ما بر روی زمین نباشیم، زمین اهلش را فرو می‌برد» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۰۴). امام باقر (علیه السلام) نیز در این خصوص می‌فرمایند: «خداوند ما را حجت در زمین و امان برای اهل آن قرار داده است» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۰۴). امام رضا (علیه السلام) نیز در زمینه جایگاه امام و حجت الهی می‌فرمایند: «ما حجت‌های خداوند در میان مخلوقاتش هستیم، استقرار و قرار آسمان و زمین به واسطه وجود ماست. اگر یک روز زمین بدون حجت باقی باشد، اهلش را فرو خواهد برد؛ همان‌گونه که دریا اشیا را در خود فرو می‌برد» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۰۲).

از مجموع این روایات برمی‌آید که خداوند، فیاض علی‌الاطلاق است و فیضش از مجرای واسطه فیض به جهان عرضه می‌شود؛ از این رو وجود واسطه فیض همواره امری ضروری خواهد بود. بر همین اساس، در روایات بر ضرورت وجود «حجت الهی» و «امام» و «وسیله» و «سبب» تأکید شده و دوام وجود آن‌ها شرط بقای جهان هستی بر شمرده شده است.

از مجموع نکات یادشده می‌توان نتیجه گرفت که رسول خدا ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام واسطه فیض خداوند به موجودات هستند و هر نعمت مادی و معنوی که به آفریدگان و مخلوقات می‌رسد به واسطه وجود آن ذوات مقدس است. البته این «وسایط فیض به امداد الهی کارشان را انجام می‌دهند و خود استقلال در فاعلیتشان ندارند» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۲۱۴)؛ از این رو کارشان با توحید در ربوبیت و خالقیت منافاتی ندارد؛ بر این اساس، خداوند گاه انجام بعضی امور و افعال را مستقیماً به خودش نسبت داده است، مانند گرفتن جان انسان‌ها و می‌فرماید: «اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا؛ خداوند ارواح را به هنگام مرگ قبض می‌کند» (زمر، ۴۲) و گاه به علل و اسباب و مخلوقات خویش، مانند ملائکه نسبت داده است و می‌فرماید: «قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ؛ بگو فرشته مرگ که بر شما مأمور شده روح شما را می‌گیرد» (سجده، ۱۱).

از دیدگاه علامه حسن‌زاده آملی رحمته‌الله وساطت در فیض تکوینی، یکی از شئون انسان کامل و حجت و خلیفه الهی است. «انسان کامل که تجلی آن امام معصوم است، تبلوری از اسم اعظم الهی است» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۳، صص ۱۳۵-۱۳۶). از دیدگاه ایشان بقای تمام عالم، به بقای انسان کامل (امام) است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۳، صص ۱۵۱-۱۵۲) و روایاتی چون «بِنَا يَنْزِلُ الْغَيْثُ وَيَنْشُرُ الرَّحْمَةَ وَ تَخْرُجُ بَرَكَاتُ الْأَرْضِ وَلَوْ لَا مَا فِي الْأَرْضِ مِنَّا لَسَاخَتْ الْأَرْضُ بِأَهْلِهَا ...» (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۱۷) را باید درباره نقش امام در وساطت فیض تفسیر و تبیین کرد؛ از این جهت از امام «به قائم و حجه‌الله و خلیفه‌الله و قطب عالم امکان و واسطه فیض و به عناوین بسیار دیگر نیز تعبیر می‌شود» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۳، ص ۴۹).

از دیدگاه ایشان، مصداق چنین فردی در این زمان، «سر آل محمد ﷺ امام مهدی، هادی فاطمی هاشمی ابوالقاسم (م ح م د) نعم الخلف الصالح و در یک دانه امام حسن عسکری علیه‌السلام است ان هذا لهو اليقين» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۳، ص ۵۰). از منظر ایشان، امام که «حجت خدا» در زمین است، ظهور و غیبتش فرقی در وساطت فیضش ندارد؛ زیرا او همیشه شاهدی است که هیچ وقت قعود ندارد. وی در این خصوص به لفظ «قائم» تمسک می‌جوید می‌گوید: «این حجت خواه ظاهر باشد و خواه غایب، شاهد است؛ شاهد قائمی که هیچ گاه قعود ندارد» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۸).





از این رو از نگاه ایشان، در تبیین فایده امام مهدی علیه السلام علاوه بر فواید تشریعی، به فواید تکوینی ایشان نیز باید توجه کرد. وی در این خصوص می گوید: «بدان که فائده وجود امام منحصر به جواب دادن سؤال های مردم نیست، بلکه موجودات و کمالات وجودیه آن ها بسته به وجود او هستند و در حال غیبت، افاضه و استفاضه او مستمر است» (حسن زاده آملی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۹) بدین جهت آن حضرت در روایات، به خورشید پشت ابر تشبیه شده است که از پس ابرها، نور، گرما و حرارت خود را به موجودات می رساند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۷۰).

از دیدگاه علامه حسن زاده آملی رحمته الله، امام مهدی علیه السلام مصداق بارز انسان کامل است که از سوی خداوند حفظ و حراست می شود. «وجود آن انسان کامل به عنایت الهی در جمیع حالات و مکان ها حراست و حفاظت می گردد و او هم به عون حق تعالی، زمین و اهلیش را از تخریب و فنا مصون می سازد» (حسن زاده آملی، ۱۳۶۵ «ب»، ص ۷۲۵). ایشان با تمسک به دو بیت ذیل، حق این مطلب را در این خصوص به خوبی ادا کرده است.

آن شاخ گل آر چه هست پنهان ز چمن از فیض وجود اوست عالم گلشن
 خورشید اگر چه هست در ابر نهان از نور وی است باز عالم روشن

فیض تکوینی دارای مظاهر و مصادیقی مختلف است که هدایت تکوینی، یکی از آن ها است. هدایت تکوینی هدایتی است که به امور تکوینی تعلق می گیرد. خداوند هر مخلوقی را به سوی کمال و هدفی که برایش تعیین کرده است، هدایت می کند؛ زیرا هر نوع از مخلوقات، مسیر خاصی در طریق استکمال خود دارند که دارای مراتب خاصی است که هریک مترتب بر دیگری است تا آن مخلوق به عالی ترین مرتبه که همان غایت و هدف نهایی اش است، برسد. در نتیجه، انواع مخلوقات با طلب و حرکت تکوینی، درصدد رسیدن به آن مرتبه اند. خداوند در قرآن کریم، از این واقعیت به عنوان هدایت مخلوقات یاد کرده است و می فرماید: «خدای ما کسی است که همه موجودات عالم را نعمت وجود خاص خودش بخشیده و سپس (به راه کمال اش) هدایت کرده است» (طه، ۵۰).

هدایت تکوینی هدایتی است که خداوند به وسیله عقل، فهم، غرایز و قوای دیگر که

در موجودات قرار داده است، آن‌ها را به‌سوی کمال نهایی و هدف عالی‌شان راهنمایی می‌کند. این نوع از هدایت، هم هدایت تکوینی غریزی و هم هدایت تکوینی فطری را شامل می‌شود.

بنابراین امام با ولایت تکوینی که از آثار فیض تکوینی است، به هدایت مردم می‌پردازد. برطبق آیات قرآن کریم، خداوند، هم به پیامبران و هم غیرپیامبران، ولایت تکوینی را اعطا کرده است. نمونه‌هایی مانند شکافته شدن دریا به‌دست حضرت موسی علیه السلام (شعرا، ۶۳) و شفای کور مادرزاد توسط حضرت عیسی علیه السلام (آل عمران، ۴۹)، نشان از ولایت تکوینی پیامبران دارد. همچنین، داستان آصف بن برخیا که گفت من پیش از آنکه چشم بر هم زنی، تخت را بدین جا می‌آورم (نمل، ۴۰)، گویای برخورداربودن غیرپیامبران از این مقام بلند است.

دلایل روایی مهم‌ترین دلیل بر اثبات ولایت تکوینی برای امام است. روایات

دراین خصوص بسیار است که فقط به یک روایت اشاره می‌شود. ابوبصیر می‌گوید: «خدمت امام باقر و امام جعفر علیهما السلام رسیدم، پرسیدم شما وارث رسول خدا صلی الله علیه و آله هستید؟ گفتند بله. گفتم رسول خدا صلی الله علیه و آله که وارث انبیا بوده؛ بنابراین هرچه را که انبیا می‌دانستند و هر کاری که قادر به انجام‌اش بودند؛ رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز باید بداند چون وارث آنها است؟ در جواب فرمودند: بله این سخن درست است. گفتم آیا شما می‌توانید مرده را زنده کرده و کور را شفا دهید و ...؟ گفتند با اذن الهی بله» (صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۶۹)؛ ازاین‌رو در زیارت ائمه علیهم السلام می‌خوانیم: «به‌واسطه شما زمین درختان و گیاهان خود را می‌رویانند و میوه‌ها بر درختان می‌نشینند و آسمان باران را فرو می‌فرستد و خداوند به‌واسطه شما غم و اندوه را برطرف می‌کند» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۵۹۵).



علامه حسن‌زاده آملی رحمته الله در آثار مختلف خود، براساس مبانی فلسفی، عرفانی، عقلی و نقلی، به تفصیل درباره ولایت تکوینی امام (انسان کامل) به نکاتی اشاره کرده است. وی با تأکید بر این مطلب می‌گوید:

ولی از اسماء الله تعالی است، و اسماء الله باقی و دائم‌اند، لذا انسان کامل که مظهر اتم و اکمل این اسم شریف است صاحب ولایت کلیه است می‌تواند به اذن الله تعالی در ماده کائنات تصرف کند و قوای ارضیه و سماویه را در تحت تسخیر خویش درآورد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۳، ص ۵۷).

براین اساس، وی در مقام مثال، به کندن درب قلعه خیبر توسط امیرالمؤمنین اشاره کرده است و آن را از مصادیق ولایت تکوینی ایشان می‌داند (حسن‌زاده آملی، ۱۳۶۲، ص ۱۹). ایشان در این خصوص در شرح و تفسیر سخن نراقی درباره جایگاه مقام امامت به‌طور عام و مقام خاتم‌الاولیاء به‌طور خاص می‌گوید:

مقام امامت خلافت کلی الهی است و خلافتی است تکوینی که به آن جهت جمیع موجودات و ذرات در برابر «ولی امر» خاضع‌اند. خداوند همان ولایت تکوینی و تشریعی که خودش دارد، همان ولایت را بدون اینکه جدا کند به پیغمبر و امام علیه السلام ثابت کرده است و فرموده: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ...» و البته معلوم است که «ولایت خدا» اصلی و حقیقی است و ولایت امام علیه السلام تبعی است و از شئون ولایت خداوندی است و از آن مستقل و جدا نیست. و امام علیه السلام واسطه در فیض از فیاض علی الاطلاق نسبت به تمامی موجودات است، خواه آن امام علیه السلام نبی هم باشد، مثل خاتم الانبیاء یا منصب نبوت نداشته باشد مثل امیرالمؤمنین و اولاد معصومین آن حضرت علیه السلام و در این عصر حاضر آن واسطه عبارت از ولی عصر بقیة الله (أرواحنا فداه) است و لذا روی زمین خالی از حجت خدا نمی‌تواند باشد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۶، ص ۱۳۰).

ایشان با کمک از این مطلب در تفسیر روایتی که می‌گوید در زمان ظهور، حضرت

مهدی علیه السلام در نماز بر حضرت عیسی علیه السلام امامت می‌کند،^۱ بر این نکته تأکید دارد که «حضرت مهدی علیه السلام را علو مکان و مرتبت در اتصاف به تحقق اسماء الهیه به حدی است که به حسب ولایت تکوینی افضل باشد و از این جهت قدوه و متبوع پیغمبری حتی از اولوالعزم و صاحب شریعت، قرار گیرد» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۵ «الف»، ص ۱۰۴).

بنابراین از منظر علامه حسن‌زاده آملی رحمته الله، ولایت تکوینی را که از مظاهر فیض تکوینی است می‌توان یکی از فواید امام عصر علیه السلام برشمرد. مهم‌ترین مظاهر فیض تکوینی امام مهدی علیه السلام که در روایات بدان‌ها اشاره شده است عبارت‌اند از: هدایت باطنی مردم و تطهیر نفوس آنان، نزول رحمت الهی، وساطت در رزق، وساطت در استجابت دعای مردم، دفع بلا و سختی از مردم، وساطت در خروج برکات از زمین، ایجاد امنیت برای اهل زمین، قرار و آرامش زمین ...

۱-۵-۲. فیض تشریعی

صفت ربوبیت خداوند مقتضی تدبیر امور عالم، هم به لحاظ تکوین و هم به لحاظ تشریع است. همچنان‌که کار هدایت در عالم تکوین و آفرینش انجام می‌گیرد و نور خداوند همواره در جهان هستی، متجلی است، در عالم تشریع و وضع احکام نیز خداوند فیض هدایتش را توسط پیامبران به بشریت ارزانی داشته است و در حقیقت، نور خداوند در عالم تشریع نیز همواره متجلی است و صفت ربوبیتش در این عالم نیز اعمال می‌گردد. هدایت تشریعی همان قوانین و مقرراتی است که خداوند از طریق ارسال رسل و انزال کتب آسمانی، برای تأمین منافع دنیوی و اخروی مردم وضع کرده است. همان‌طور که هدایت تکوینی فیض و جود الهی است، هدایت تشریعی نیز از سوی خداوند متعال تنظیم می‌شود. نتیجه آن، تکمیل و متمم برنامه تکوین است تا سعادت و خوشبختی افراد در دنیا و آخرت فراهم شود.

۱. اشاره به این روایت است «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ كَيْفَ أَنْتُمْ إِذَا نَزَلَ ابْنُ مَرْيَمَ وَ إِمَامُكُمْ مِنْكُمْ؛ رسول خدا ﷺ فرمودند: چگونه خواهید بود [و چه حالی خواهید داشت] آن‌گاه که فرزند مریم [عیسی علیه السلام] در میان شما فرود آید، در حالی که پیشوا و امام شما از خود شما [اهل بیت] است؟» (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۶۱۱).





از منظر علامه حسن‌زاده آملی^۱، فیض تشریعی و ولایت تشریعی (ولایت بر تشریع) مخصوص خداوند است؛ زیرا «اوست که شارع و مشرع است، و برای عبادش شریعت و آئین قرار می‌دهد. جز او کسی حق تشریع شریعت را ندارد» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۷ «ب»، ص ۶۰). در نتیجه، «خدای متعال بر حسب عنایتش بر خود واجب کرده که بشر را به‌سوی سعادت حیات و کمال وجودش از طریق خلقت و فطرت به‌سوی خیر و سعادتش هدایت نماید. علاوه بر آن، همچنین واجب است خداوند انسان را به عنایت خود به‌سوی اصول و قوانین اعتقادی و عملی هدایت کند تا به‌وسیله تطبیق‌دادن شئون زندگی بر آن اصول، به سعادت و کمال خود برسد. ... نوع بشر به‌گونه‌ای است که تنها با هدایت تکوینی به کمال و سعادت‌اش دست نمی‌یابد و علاوه بر آن، باید از راه هدایت تشریعی و به‌وسیله قانون نیز هدایت شود. پس در عنایت خدای تعالی واجب است که بر جامعه بشری شریعت و دینی را نازل کند تا مردم به آن بگروند و آن را راه زندگی خود قرار دهند» (طباطبایی، ۱۳۷۱، ج ۱۰، صص ۲۶۱-۲۶۲).

در واقع، هدایت تشریعی از ابعاد مهم فیض تشریعی است؛ یعنی انسان علاوه بر هدایت تکوینی به هدایت دیگری نیاز دارد و آن هدایت تشریعی است. خداوند نیز در این خصوص فیض خویش را از مردم دریغ نکرده و فیض تشریعی خود را از طریق اسباب و عللی چون انبیا و اوصیا، و در قالب کتب آسمانی در اختیار بشریت قرار داده است. در حقیقت، آن‌ها وساطت در هدایت تشریعی را بر عهده دارند. گرچه اصل فیض تشریعی و وضع قوانین و مقررات از سوی خداوند انجام می‌پذیرد، اما در مرحله عملی و هدایت مردم به‌سوی اجرای این قوانین، پیامبران و اوصیای الهی واسطه‌های اصلی هستند. خداوند در آیات بسیاری از قرآن کریم به این امر اشاره کرده است و می‌فرماید:

«رسولانی را فرستاد که بشارت دهند و بترسانند تا آنکه بعد از فرستادن رسولان

مردم را بر خدا حجتی نباشد» (نساء، ۱۶۵).

علاوه بر آیات قرآن، در روایات بسیاری نیز به این حقیقت اشاره شده و از این جهت، بر ضرورت وجود حجت الهی به‌عنوان عامل مؤثر برای هدایت تشریعی در زمین، تأکید

شده است. از امام صادق علیه السلام نقل شده است: «زمین باقی نمی ماند مگر اینکه خداوند حجتی داشته باشد که حلال و حرام را به مردم بفهماند و مردم را به راه خدا بخواند» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۷۸).

از نکات یادشده می توان چند نتیجه کلی گرفت:

۱. تشریع مکمل و متمم تکوین است؛ ازاین رو همان طور که هدایت تکوینی ازسوی خداوند است، هدایت تشریعی نیز باید ازسوی خداوند تنظیم گردد.

۲. فیض تکوینی خداوند مستمر است و لاینقطع بر جهان هستی، ازجمله انسان ها عرضه می شود؛ حکمت و لطف الهی مقتضی است تا همواره هدایت تشریعی نیز بر جامعه بشری عرضه شود تا حجت الهی بر مردم تمام باشد.

۳. همان طور که فیض تکوینی از مجرای وسایط و اسباب و علل بر جهان هستی ارزانی می شود، فیض تشریعی در قالب هدایت تشریعی نیز توسط وسایطی چون انبیا و اولیا بر بشریت عرضه می گردد و در نتیجه، پیامبران و حجج الهی همیشه در میان مردم حضور خواهند داشت و زمین هرگز از حجت الهی خالی نمی شود.

ازاین جهت، هدایت تشریعی را می توان یکی از فواید وجودی امام زمان علیه السلام بر شمرد. این امر مورد توجه علامه حسن زاده آملی رحمته الله بوده و ایشان دراین خصوص به نکات ارزشمندی اشاره کرده است:

وی در شرح و تفسیر این روایت که «روح القدس بعد از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله به امام علیه السلام منتقل شده است»^۱ می گوید: «مراد این نیست که روح از بدن پیغمبر به بدن امام منتقل می شود به صورت انتقال شیء از جایی به جایی، ... مراد این است که مانند آن حقیقت که حامل نبوت بود؛ امام نیز دارا است که وصی و خلیفه اوست. هر چند صاحب مقام

۱. «وَلَمَّا قُضِيَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ انْتَقَلَ رُوحُ الْقُدُّوسِ فَصَارَ فِي الْإِمَامِ عَلَيْهِ السَّلَام، وَ رُوحُ الْقُدُّوسِ لَا يَنَامُ وَلَا يَغْفُلُ وَلَا يَلْهُو وَلَا يَشْهُو؛ هنگامی که پیامبر صلی الله علیه و آله رحلت فرمود، روح القدس انتقال یافت و در [وجود] امام علیه السلام قرار گرفت؛ و روح القدس نه می خوابد، نه دچار غفلت می شود، نه به لهو و سرگرمی می پردازد، و نه دچار سهو و فراموشی [یا تکبر و لغزش] می گردد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۷۲).





نبوت تشریعی نیست» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۵، ص ۳۹۷)؛ یعنی از دیدگاه ایشان، امام علیه السلام مقام خلافت از رسول صلی الله علیه و آله را دارد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۸، ص ۴۰۸). از دیدگاه ایشان، گرچه نبوت تشریعی با ختم نبوت به پایان رسیده است، اما نبوت انبائی که اشاره به هدایت تشریعی توسط امام معصوم دارد تا روز قیامت استمرار دارد؛ از این رو پیامبر صلی الله علیه و آله به حضرت علی علیه السلام فرمودند: «تو می‌شنوی آن‌چه را که من می‌شنوم و می‌بینی آن‌چه را که من می‌بینم جز آن که تو پیامبر نیستی و لیکن تو وزیری و تو بر خیر هستی». تأیید این مطلب سخنی است که امام علی علیه السلام در خطبه قاصعه بیان کرده است: «نور وحی و رسالت را می‌بینم و بوی نبوت را می‌شنوم» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۸، ص ۶۷۷).

بنابراین از دیدگاه علامه حسن‌زاده آملی رحمته الله، امام علیه السلام به اقتضای مقام ولایت همواره تلاش می‌کند تا دست انسان‌ها را بگیرد و به سمت بالا ببرد؛ زیرا او از «مظاهر اتم ولایت مطلقه و وسائط فیوضات الهیه - است - انسان‌ها را بسوی خود که در قله شامخ معرفت قرار گرفته، دعوت کرده و تعالوا، تعالوا می‌گوید، یعنی بالا بیائید» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۳، ص ۶۴ با اندک تصرف).

از منظر ایشان، «حضرت بقیه‌الله علیه السلام گرچه مقام نبوت تشریعی را ندارد، اما واجد اسمای کمالیه آن کلمات کامله الهی می‌باشد» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۳، ص ۱۳۹). و آن حضرت غیر از نبوت تشریعی، بقیه مناصب حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه و آله را به نحو اتم داراست (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۱۸). با این نگاه، ایشان تعبیر امامت تشریعی را برای امام علیه السلام به کار برده است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۷ «ب»، ص ۲۴).

با توجه به نکات یادشده، از منظر علامه حسن‌زاده آملی رحمته الله، هدایت مردم به سوی کمال و حفظ و حمایت از دین الهی، یکی دیگر از فوایدی است که نشانه وساطت امام مهدی علیه السلام در رساندن فیض الهی به انسان‌هاست. بنابراین برای امام علیه السلام همانند رسول اکرم صلی الله علیه و آله ولایت در تشریع ثابت است. براین اساس، تفسیر و تبیین آیات و استخراج احکام جدید از آن و تبلیغ دین، امور مربوط به سیاست و تدبیر امور جامعه، و همچنین ارشاد و راهنمایی و تعلیم و تربیت مردم بر امام ثابت است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله، وساطت امام مهدی علیه السلام در فیض الهی، از منظر علامه حسن‌زاده آملی رحمته الله مورد بررسی قرار گرفت و به نتایج ذیل دست یافت:

۱. فیض الهی به دو دسته فیض تکوینی و تشریعی قابل دسته‌بندی است.
۲. خداوند ولایت تکوینی را برای پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علیه السلام ثابت کرده است.
۳. امام مهدی علیه السلام مصداقی از مصادیق حجت الهی و امام معصوم است و ازسویی ولایت تکوینی برای حجت الهی و امام ثابت است. پس مقتضی برای ثبوت موارد مختلف ولایت تکوینی در امام عصر علیه السلام موجود است.
۴. پدیده غیبت مانع از تصرفات تکوینی امام علیه السلام نیست؛ زیرا تصرفات تکوینی از آثار باطنی امام است. بنابراین فیض باطنی امام همواره بر جهان عرضه می‌شود و دراین باره می‌توان به روایاتی که وجود امام مهدی علیه السلام را به خورشید پشت ابر تشبیه کرده‌اند تمسک کرد.
۵. مصادیق مختلف ولایت تکوینی برای امام عصر علیه السلام ثابت است. مواردی چون هدایت باطنی مردم و تطهیر نفوس آنان، نزول رحمت الهی، وساطت در رزق، وساطت در استجابت دعای مردم، دفع بلا و سختی و عذاب از مردم، وساطت در خروج برکات از زمین، ایجاد امنیت برای اهل زمین، قرار و آرامش زمین، از مهم‌ترین مصادیق و آثار فیض تکوینی امام مهدی علیه السلام است.
۶. از وقتی که خداوند آدم علیه السلام را آفریده است زمین هرگز از حجت الهی خالی نمانده است. در صورت عدم وجود حجت الهی، زمین نابود خواهد شد. در روایت آمده است: «لوبيقیت الارض بغير امام ساعة لساخت؛ اگر زمین ساعتی بدون امام باقی باشد، نابود و هلاک می‌گردد». در نتیجه، گفته شده اگر فقط دو نفر در زمین باقی مانده باشند، یکی از آن دو، امام خواهد بود و آخرین فردی که از دنیا می‌رود، امام است.
۷. همان‌طور که فیض تکوینی از مجرای وسایط و اسباب و علل بر جهان هستی ارزانی می‌شود، فیض تشریعی در قالب هدایت تشریعی نیز توسط وسایطی چون



انبیا و اولیا بر بشریت عرضه می‌گردد و در نتیجه، پیامبران و حجج الهی همیشه در میان مردم حضور دارند و زمین هرگز از حجت الهی خالی نمی‌شود.

۸. ولایت بر تشریع مختص ذات الهی است و جز او کسی حق تشریع شریعت را ندارد.

۹. ولایت در تشریع یعنی در محدوده تفسیر و تبیین آیات و استخراج احکام جدید از آن و تبلیغ دین، امور مربوط به سیاست و تدبیر امور جامعه، و همچنین ارشاد و راهنمایی و تعلیم و تربیت مردم، بر پیامبر ﷺ و امام علیّه ثابت است.



فهرست منابع

* قرآن کریم

ابن أبی جمهور، محمد بن زین الدین. (۱۴۰۵ق). عوالی اللثالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة (ج ۴). قم: دار سید الشهداء.

ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق). (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمة (ج ۱). تهران: اسلامیه.

ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق). (۱۳۷۶). الأمالی. تهران: کتابچی.

ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق). (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه (ج ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (ج ۷، چاپ سوم). بیروت: دار صادر.

آشتیانی، جلال الدین. (۱۳۷۰). شرح مقدمه قیصری. قم: بوستان کتاب.

حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه (ج ۷). قم: مؤسسه اهل البیت.

حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۸۳). انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه. تهران: نشر الف. لام. میم.

حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۸۵ «الف»). دروس معرفت نفس. قم: نشر الف. لام. میم.

حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۸۵ «ب»). نهج الولاية در شناخت امام زمان (ع). قم: نشر الف. لام. میم.

حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۶۵ «الف»). رساله فی الامامة. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۶۵ «ب»). هزار و یک نکته. تهران: نشر رجا.

حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۶۲). رساله وحدت از دیدگاه عارف و حکیم. تهران: نشر فجر.

حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۸۷ «الف»). شرح فارسی الأسفار الأربعة (ج ۱ و ۳). قم: بوستان کتاب.

حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۸۷ «ب»). ولایت تکوینی. قم: نشر قیام.

حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۷۸). ممد الهمم در شرح فصوص الحکم (چاپ دوم). تهران: ارشاد اسلامی.

حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۷۵). نصوص الحکم بر فصوص الحکم. تهران: رجا.





- حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۸۱). هزار و یک کلمه (ج ۱). قم: بوستان کتاب.
- حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۷۶). رساله امامت (مترجم: ابراهیم احمدیان). قم: نشر قیام.
- رحیمیان، سعید. (۱۳۸۱). فیض و فاعلیت وجودی از فلوطین تا صدر. قم: بوستان کتاب.
- سجادی، جعفر. (۱۳۷۹). فرهنگ اصطلاحات فلسفی ملاصدرا. تهران: وزارت ارشاد اسلامی.
- سجادی، جعفر. (۱۳۷۳). فرهنگ معارف اسلامی (ج ۳). تهران: کومش.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا). (۱۳۶۸). الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه (۱، ۲، ۵، ۸، ۹). قم: مکتبه المصطفوی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا). (۱۳۸۰). المبدأ و المعاد. قم: بوستان کتاب.
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ج ۱). قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- صلیبا، جمیل. (۱۳۹۳). فرهنگ فلسفی (مترجم: منوچهر دره بیدی، ج ۱). تهران: حکمت.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۱). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۱۰). قم: اسماعیلیان.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). الاحتجاج علی اهل اللجاج (ج ۲). مشهد: نشر مرتضی.
- عروسی حویزی، علی بن جمعه. (۱۴۱۵ق). تفسیر نورالثقلین (ج ۴). قم: اسماعیلیان.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (ج ۱). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار (ج ۱، ۴، ۶، ۲۲، ۲۳، ۲۵، ۶۴، ۹۹). بیروت: دار احیاء التراث العربی.